

Toimijuuden piilevästä puolesta

Lectio praecursoria 23.3.2019

KAISA KÄRKI

Ihmiset jättävät jatkuvasti asioita tarkoituksella tekemättä. Kun jätämme jonkin teon tietoisesti tekemättä, tilannetta voidaan kutsua intentionaaliseksi *omissioksi*.

Intentionaaliset omissiot eivät ole vain sitä, että jotakin ei tapahdu. Ainakin ne voivat olla hyvin merkityksellisiä asioita. Esimerkiksi ihminen, joka ei nosta kättään natsitervehdykseen yhdessä muiden natsien kanssa, tekee jotakin merkityksellistä ainakin omasta näkökulmastaan, jollei muidenkin. Väitöskirjatutkimukseni *Investigating the Other Side of Agency: A Cross-disciplinary Approach*¹, josta tänään keskustellaan, liittyy tämän tyyppiin ilmiöihin.

Teon filosofia on keskittynyt enimmäkseen tutkimaan sellaisia toimijuuden muotoja, joissa toimija tekee jotakin. Teot voidaan erottaa omissioista siten, että omissiossa toimija *ei* tee jotain tekoa. Tarkoitukselliset omissiot taas muistuttavat tekoja siinä mielessä, että niissäkin toimijalla on aktiivinen, tietoinen suhde omaan toimintaansa, mutta koskien sitä mitä hän *ei* tee. Euroopan parlamentin jäsen, joka nostaa kätensä äänestyksessä luultavasti tekee teon. Ne läsnä olevat jäsenet puolestaan, jotka eivät nosta kättään samassa äänestyksessä luultavasti tarkoituksella jättävät teon tekemättä.

¹ Ladattavissa osoitteesta <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/63081>

Joskus tekemättä jättämisillä on vakavia seurauksia. Sairaalaympäristössä on paljonkin väliä sillä, mitä lääkäri jättää tekemättä. Jotkut tekemättä jättämiset ovat ilmeisen väärin: lakimies, joka jättää kertomatta asiakkaalle oikeuden päätöksestä ennen valitusajan loppumista voi olla vastuussa asiakkaan valitusoikeuden menetyksestä. Jotkut tarkoitukselliset tekemättä jättämiset taas ovat ilmeisen oikein – tarkoituksellinen toisten kiusaamattomuus ja rasistiselle vitsille nauramattomuus voivat olla esimerkkejä tällaisista tilanteista.

Teot ovat näkyviä muille. Niillä on fyysinen manifestaatio eli teot välttämättä koostuvat ainakin yhdestä fyysisestä liikkeestä. Tarkoitukselliset tekemättä jättämiset taas eivät ole toisille suoraan näkyviä. Se että joku jättää jotakin tekemättä, ei sinänsä näytä miltään.

Toimijuus tarkoittaa inhimillistä, ja miksei muillekin eläimille kuuluvaa, kykyä tietoisesti vaikuttaa olosuhteisiinsa ja maailmaan omalla toiminnallaan. Jos ihminen on vain sivustakatsoja suhteessa omaan toimintaansa, hän ei silloin ilmennä toimijuuttaan. Esimerkiksi epilepsiakohtauksessa toimija ei ole tietoinen omista ruumiinliikkeistään eikä kontrolloi niitä. Kun hän ei ole vain sivustakatsoja suhteessa omaan toimintaansa, vaan käyttäytyminen on tietoista ja toimijan itsensä kontrolloimaa, silloin se, miten toimija toimii, kuuluu hänen toimijuutensa.

Tarkoitukselliset tekemättä jättämiset ovat siinä mielessä toimijuuden piilevällä puolella, että vaikka ne kuuluvat toimijuuteemme, ne eivät ole yhtä ilmeisiä kuin teot. Toimijuuden piilevä puoli koostuu muista asioista kuin tekojemme summasta.

Filosofiassa sanotaan, että jokin asia otetaan vakavasti, kun se on filosofisen tutkimuksen kohteena. Siihen siis kiinnitetään erityistä huomiota ja sen äärelle pysähdytään kysymään perustavanlaatuisia kysymyksiä. Väitöskirjatutkimuksessani olen ottanut tarkoitukselliset tekemättä jättämiset vakavasti; olen oletanut, että ne ansaitsevat oman filosofisen käsittelynsä.

Väitöskirjassa olen tutkinut tarkoituksellisia tekemättä jättämiä filosofian menetelmin. Filosofinen tutkimus (voi) käyttää ensimmäisen persoonan perspektiiviä. Tässä tapauksessa se on

hyödyllinen tarkoituksellisten tekemättä jättämisten peruskäsitteiden kanssa, koska ulkopuolisen tarkkailijan näkökulmasta tarkoituksellisia tekemättä jättämisiä on vaikea erottaa niistä tekemättä jättämisistä, jotka tapahtuvat vahingossa. Oletetaan, että joku kutsutuista ei vaikkapa saavu tähän väitöstilaisuuteen. Päällisin puolin on vaikea sanoa, tapahtuiko tämä osallistumattomuus tarkoituksellisesti vai ei. Unohtiko tämä ihminen väitöksen päivämäärän? Onko hän edes saanut kutsua? Onko mahdollista, että joku ei pitäisi filosofian väitöstä äärettömän mielenkiintoisena?

Ensimmäisen persoonan näkökulma kuuluu teon filosofialle tyyppillisiin menetelmiin. Teon filosofia käyttää filosofin omia havaintoja toimijuudesta ja kuviteltavissa olevia esimerkkejä, joiden avulla pyritään hahmottamaan toimijuuden ilmentymiä. Mitä tulee tekemättä jättämisiin, tällainen menetelmä onkin hyvä hahmottamaan sitä, millaisia erilaisia tekemättä jättämisiä on olemassa. Toimijoilla, jopa filosofeilla, on intuitiivinen pääsy omiin toimijuuden ilmentymiinsä. Voin kertoa mitä minä jätin tekemättä tarkoituksella eilen mutta sinun tekemättä jättämisistäsi minulla ei ole kerrottavaa, paitsi jos ne liittyvät velvollisuuksien laiminlyömiseen.

Tekemättä jättämisistä on puhuttu etiikassa usein normatiivisesta näkökulmasta. Seuraavat kysymykset ovat omissioita koskevia normatiivisia kysymyksiä: Pitäisikö lääkäreiden voida kieltäytyä tekemästä aborttia? Onko tappamisen ja kuolemaan puuttumattomuuden välillä moraalista eroa? Kuuluuko opettajan jättää vastaamatta kysymykseen, johon hän ei tiedä vastausta?

Ei-normatiiviset omissioita koskevat kysymykset eivät ota kantaa siihen, ovatko tietyt tekemättä jättämiset oikein vai väärin. Seuraavat kysymykset ovat omissioita koskevia ei-normatiivisia kysymyksiä: Mitä tarkoittaa jättää jotakin tarkoituksella tekemättä? Mitä tapahtuu, kun toimija tarkoituksella jättää jotakin tekemättä? Miten kontrolloimme tekemättä jättämisiamme? Väitöskirjatutkimuksessani olen pyrkinyt vastaamaan näihin jälkimmäisen tyyppisiin kysymyksiin. Ehkä siksi että omissioita on lähestytty erityisesti tutkien niihin liittyviä

normatiivisia kysymyksiä, sellaiset omissiot, jotka ovat moraalisesti epäilyttäviä, ovat saaneet enemmän huomiota kuin sellaiset, jotka ovat oikein. Välillä on voinut vaikuttaa siltä, että omissioissa on itsessään jotakin vialla.

Väitöskirjassani väitin, että normatiivinen etiikka voi hyötyä ei-normatiivisten käsitteiden käytöstä. Jos tekemättä jättämisen käsite sisältää jo oletuksen siitä, onko se oikein vai väärin, on hyvin vaikeaa pohtia, mitä tapahtuu missäkin tilanteessa ja onko se oikein vai väärin, supererogatorista vai moraalisesti neutraalia tai merkityksetöntä.

Kuvitellaan että meillä olisi vain normatiivinen kieli teoista puhumiselle. Keskustelut teoista olisivat kummallisia:

”Mitä teit tänään?”

”Ensin tein väärän teon ja sitten tein oikean teon.”

”Mutta mitä tarkalleen ottaen teit?”

”Ensin tein väärän teon ja sitten tein oikean teon.”

”Mutta mitä tapahtui?”

”En pysty vastaamaan tällä kielellä, joka minulla on käytettävänä.”

Ilman ei-normatiivista tekoja koskevaa kieltä ei voida puhua siitä mitä tapahtuu ilman, että tullaan samalla olettaneeksi, onko teko väärin tai oikein.

Yksi keskeisistä kysymyksistä, joita pohdin väitöskirjatutkimuksessani, on *mikä tekee tekemättä jättämisistä tarkoituksellisia*. Tekemättä jättämisemme voivat olla tarkoituksellisia monissa tilanteissa. Voi olla, että teon mahdollisuus nousee tietoisuutemme, koska tunnemme impulssin tehdä jonkin teon. Se voi nousta mieleen siksi, että muut ympärillämme tekevät vastaavan teon; siksi että olemme kehittäneet kielteisiä asenteita tekoja kohtaan; tai siksi että joku olettaa meidän tekevän jotakin, jota olemme alkaneet vierastaa.

Väitöskirjassani pyrin tekemään tästä epämääräisestä ilmiöjoukosta todellisen. Yksi tapa tehdä jostakin todellista on antaa

sille nimi. Siksi olen pyrkinyt kehittämään käsitteellistä kieltä tarkoituksellisista tekemättä jättämisistä puhumiselle, myös siksi että voitaisiin havaita eroja erilaisten tarkoituksellisten tekemättä jättämisten välillä.

Mitä sitten tapahtuu sellaiselle ilmiölle, jota ei pidetä olemassa olevana? Sitä on vaikea tutkia eikä sitä pystytä ottamaan huomioon päätöksenteossa. Ylipäättään olemassa olemattomasta on vaikea kartuttaa tietoa. Ainakaan se ei ole tärkeää.

Otin tässä tutkimuksessa aloja yhdistävän näkökulman tarkoituksellisiin tekemättä jättämisiin, jotta voisin asettaa ne maailmassa olemassa oleviksi, niiltä osin kuin se on relevanttia. Puhuin jo käsitteiden oleellisuudesta todeksi tekemisessä. Toinen tapa tehdä jostakin totta on löytää sille ontologinen kategoria. Tässä tutkimuksessa käytin, sitä miten puhumme tarkoituksellisista tekemättä jättämisistämme – asettaessani ne maailman ontologiseen kalustoon.

Käytin kaikkia mahdollisia keinoja lisätäkseen ymmärrystä tarkoituksellisista tekemättä jättämisistä ja siitä, miten ne ovat olemassa. Käyttäen teon filosofiaa lähtökohtana ammensen tekemättä jättämisistä koskevaa ymmärrystä niin kielitieteestä, kognitiivisesta psykologiasta, sosiologiasta, taloustieteestä, soveltavasta etiikasta kuin yhteiskuntafilosofiastakin.

Teoria ylipäättään on yksi yhteiskunnan todeksi tekeviä prosesseja. Ei ole merkityksetöntä, mitä teoriat olettavat, koska ihmisen toimintaa koskevia teorioita käytetään yhteiskuntatieteissä ja yhteiskuntatieteitä puolestaan käytetään, toivottavasti, poliittisessa päätöksenteossa. Filosofia ei ole erillään reaalimaailmasta, jossa politiikkaa ja päätöksiä tehdään.

Yksi tapa tehdä asioista tosia on naturalisoida ne. Tässä tutkimuksessa tarkoitan naturalistisella lähestymistavalla sitä, että olen pyrkinyt löytämään tarkoituksellisten tekemättä jättämisten välttämättömille ehdoille vastaavuuksia niistä löydöksistä, joita käyttäytymistieteet ovat tehneet. Kognitiivinen psykologia on kiinnostunut samoista ilmiöistä kuin toimijuuden filosofia-kin, niillä vain on osin eri metodologia. Kaikkein monipuolisin ymmärrys ilmiöistä saadaan, kun yhdistetään erilaisia tutkimuksellisia näkökulmia, jotka käyttävät eri menetelmiä.

En tarkoita, että kognitiivisen psykologian löydökset välttämättä olisivat tärkeämpiä kuin filosofin intuitiot. Kun yritetään löytää ihmisen toiminnan peruselementtejä, jokainen ihminen on jonkintasoinen auktoriteetti, mitä tulee hänen omaan toimintaansa ja toiminnan mahdollisuuksiin. Meditaation tutkimus esimerkiksi hyödyntää erilaisia lähteitä meditaation ymmärtämiseksi – se käyttää empiirisistä löydöksiä siitä, mitä tapahtuu aivoissa kun ihminen meditoi, fenomenologisia löydöksiä meditaation kokemuksesta, vanhoja meditaatiota koskevia tekstejä uskonnollisissa traditioissa yhtä lailla kuin meditoivan tutkijan omaa kokemusta meditaation harjoittamisesta.

Tällainen lähestymistapa on mielekäs erityisesti silloin kun etsitään uusia tutkimustehtäviä, tutkitaan ilmiötä, josta on vähän tietoa ja kyseenalaistetaan sitä, miten jotakin ilmiötä on aiemmin lähestytty. Ideana on, että eri lähestymistavoilla on kaikilla tiettyä auktoriteettia, mutta niiden pitäisi suostua vuorovaikuttamaan keskenään. Kaikki voivat tehdä töitä yhteisen ymmärryksen lisäämiseksi paitsi, jos oletetaan että filosofia tai tiede ovat jotenkin toisensa poissulkevia lähestymistapoja.

Filosofiselle työlle on tilaa etenkin silloin kun jotakin ilmiöjoukkoa koskeva käsitteellinen alue on hyvin epämääräinen mössö, jolla ei ole muotoa. Tällainen epämääräinen mössö helposti sisältää piileviä oletuksia, manipulaatioita, harhaanjohtamisia, myyttejä, sanontoja – kaikenlaisia vähemmän hyödyllisiä apuvälineitä ihmisen harkinnalle.

Meditaation tutkimuksessa filosofinen työ on tarkoittanut, että on löydetty erilaisia meditaatioita, joilla on erilaiset fyysiset vaikutukset. Tarkoituksellisten tekemättä jättämisten suhteen tämä on tarkoittanut sitä, että on löytynyt erilaisia tarkoituksellisia tekemättä jättämisistä – riippuen siitä, miten toimijan proseduraalinen metakognitio on suuntautunut.

Tekemättä jättämisistä on yritetty ymmärtää erilaisten myytien avulla arkielämässä. Sanotaan esimerkiksi, että kadumme vain niitä asioita, joita emme tehneet, emme niitä tekoja, jotka teimme. Kun tarkemmin kiinnittää huomiota tekemättä jättämisten määrään ja laatuun, huomaa että on ilmeistä, että meidän ainakin pitäisi katua aivan yhtä lailla niitä tekoja, joita

olemme tehneet kuin tekemättä jättämissiämme. Monet tekemättä jättämiset ovat sellaisia, että niistä voi tuntea pikemminkin ylpeyttä.

Väitöskirjassani olen osaltani pyrkinyt kyseenalaistamaan tällaisia yksinkertaistavia myyttejä ja sanontoja, mitä tulee tekemättä jättämissiin. Kaikki osallistumatta jättäminen ei ole hyvää eikä sitä pitäisi rohkaista. Kaikki äänestämättä jättämiset eivät ole välttämättä huonoja valintoja, vaan niiden arviointi riippuu kontekstista ja siitä, mikä toimintamalli on milloinkin vaikuttavin. Vähemmän hyödyllisiä apuvälineitä käytetään silloin kun kunnollista käsitteellistä työtä ei ole tehty. Yhteiskunnassa tarkoitukselliset tekemättä jättämiset ovat ongelmallisia, jos niistä ei suoraan puhuta, ja niiden strategista puolta ei voida kehittää pidemmälle. Siksi on tärkeää tehdä filosofista työtä epämääräisistä mössöistä. Eräs filosofian yliopistonopettajamme sanoi joskus, että filosofinen työ on kuin harhailemista pilkkopimeässä huoneessa pienen valonlähteen kanssa. Kun jotakin löytyy filosofisessa työssä, äkkiä valo saavuttaa osan huoneesta – hetkellisesti näkee: ahaa, siellähän on tuoli ja pöytä ja peili ja lamppu. Siellä ne olivatkin koko ajan, me vain olimme pimenossa.

Jyväskylän yliopisto

